

(əvvəli ötən sayımızda)

Frankfurt Okus uyqarlığı simvolik sistemlərinin Avrasiyanın şamanizm adlandırılan biləcək çox qədim mənşəyə malik ümumi kainat mifologiyasının ifadəsi olduğunu yazır.

Okus uyqarlığına aid arxeoloji abidələrdə aşkar edilən daşdan, misdən, qızıldan, gümüşdən hazırlanmış çoxsaylı möhür, vaza və digər əşyalardan ibarət artefaktlar üzərində ümumi relyef şəklində və ya dərin basma üsulu ilə mifoloji varlıqlar həkk edilmiş, kiçik dairəvi formada heykəlciklərdə, tanrılar, şeytanlar və digər mifik obrazlar təsvir olunmuşdur. Müxtəlif mifoloji səhnələrin təsvir olunduğu bu süjetlərdə qədim Okus uyqarlığında tanrı və insan arasındakı yerarxik münasibətlər hekayətvari şəkildə əks olunmuşdur.

Frankfurt bu mifik süjetləri dərinləndirərək təhlil edərək ierarxiyanın ən üst cərgəsindəki ali təbəqəsinin elam-mesopotamiyalıların kanna adlandırdıqları (dilimizdəki köynək sözü) uzun xəz geyimlərdə təsvir olunan mifik varlıqların təşkil etdiyini müəyyənləşdirmişdir. Yuxarı cərgədə taxt və ya heyvanlar üzərində oturmuş kanna geyimindəki bu saqqallı kişilər digər varlıqlar üzərində üstünlüyə malik olub onlara nəzarət edən ali tanrılardır. İkinci cərgədə olan tanrılar qısa don geymiş və ya çıpaq vəziyyətdə olub ayaq üstə və ya dizüstü oturmuş vəziyyətdə təsvir olunmuşlar. İkinci cərgədə ölümlü adı varlıqlar isə qısa don geyinmiş yalnız ayaq üstündə, heyvanları idarə etmə, yer şümləmə, ikitəkərli araba üzərində gəzmə və itlə ov etmə səhnələrində təsvir olunurlar.

Mifoloji ikonografiyada ierarxiya sistem tam şəkildə öz əksini tapmışdır. Kiçik heykəlcik və ya relyef səhnələrdə birinci sırada təsvir olunan qadın Okusun qadın ilahəsinin ali qadın tanrıçasının obrazıdır. Onun təsviri elamin bitgi tanrıçasına çox bənzəməkdədir. (H.Frankfurt. 1994, Səh. 407)

Okus uyqarlığına məxsus ikonografik təsvirlərdə öküz və digər ötyiyan heyvanlar geniş təmsil olunurlar. Xüsusən də tez-tez rast gəlinən ilan təsvirləri Okus ikonografiyasında mərkəzi yer tutur. İlan bu səhnələrdə öküzlərə, qoyunlara və quşlara hücum edən vəziyyətdə təsvir olunur.

İlan çox vaxt kişi surətindəki tanrı və yaqartal surətindəki tanrı ilə mübarizədə təsvir olunur. O heç vaxt qadın ilahəsi ilə kontakt da təsvir olunmur. Mifologiyada ilan əjdahalarla bir başa qohumluğa malikdir və əjdaha ilanın ata-

mifologiyasında Əjdahanın öldürülməsi gerçək zaman çərçivəsində baş verən bir tarixi hadisə deyil, zamanda mövsüm dəyişməsi hadisəsinin mifoloji təəcəssümüdür.

Frankfurt Baktriya-Marqiana arxeoloji mədəniyyətinə aid ikonografiyalardakı mifoloji təsvirləri şərh edərkən onların hind-ari və iran mifologiyası ilə əlaqəsi haqqında bəhs etmədiyini yazır. Ona görə ki, bu süjetləri Avesta və iran mifologiyası əsasında şərh

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

sı hesab olunur. İlan tanrısına etiqad Elamda önəmli yer tutur. Baktriyada insan sifətli ilana sitayiş mövcud idi. (H.Frankfurt. 1994, Səh. 409)

Əjdaha Mesopotamiyadan və Elamdan başlamış Çinə qədər qədim şərq mifologiyasının

önəmli ünsürdür. O qışda suyu saxlayır, yazda isə buraxır. Hindistan və İran mifologiyasında əjdaha düşmən obrazında təsvir olunur. Əjdaha ilə bəzən mübarizə aparılır, bəzən o üstün mövqeyə malik olur. Çox zaman o məhsuldarlıq və bitgi tanrıları ilə eyniləşdirilir. Məhsuldarlıq tanrısı bitgi örtüyünün normal dönüşümünə əjdaha döngüsü ilə nizamlayır. Əjdaha ilahi mahiyyət daşıyıb həmxeyiri, həm dəşəri, eynilə həm ölmü və həm dəhəyatitəmsil edir. Suyun qarşısını almaqla ölmü, suyu verməklə həyatı təmsil edir. (H.Frankfurt. 1994, Səh. 412)

İran və Hind mifologiyasında ilan və ya əjdaha Turan öntürk xalqlarını təmsil edir. Mərkəzi Asiyaya işğalçı kimi gələn Hind-ari və İran-arilərinin bölgədə məskunlaşmasına qarşı çıxaraq onlara qarşı mübarizə aparən bölgənin avtohton sakinləri olan Turanlı ön türklər bu işğalçı arilər tərəfindən düşmən və şər obrazı kimi ilan və ya əjdaha ilə eyniləşdirilir və Naqa-ilan xalqı adlandırılır.

Frankfurt yazır ki, İran və hind

Okus uyqarlığında narkotik içkilərin istifadə olunması, çoxsaylı quş təsvirləri, yer, göy və yeraltı aləmdən ibarət çox qatlı kainat, insan və heyvan arasındakı qarşılıqlı metamorfoz, məkanın dörd çeyrəyə bölünməsi, dirəyin və ya ağacın dünyanın məhvəri olması haqqındakı təsəvvürlər ilkin şamanizm elementlərini özündə əks etdirir.

Okus uyqarlığında şamanizmin mövcudluğunu sübut edən təkzibedilməz fakt Marqianada aşkar edilmiş, üzərində ayinləri yerinə yetirən heyvanların və ya heyvan maskasındakı insanların təsvirləri olan silindrik möhürdür. Orda əllərində kult və ya musiqi alətləri olan rəqs edən və ya ayinə rəhbərlik edən inəklər, əlində

Qonur təpə məzarlığında aşkar edilmiş Sarqon dövrünə aid akkad möhürü, Jiroft mədəniyyətinə aid üç silindrik möhür və çoxsaylı digər artefaktlar aşkar edilmişdir.

Eyni zamanda Okus uyqarlığı ərazisində Baktriya və Marqiana ustaları tərəfindən hazırlanmış e.q. III-II minilliklərə aid bir çox əşyalar, o cümlədən qızıl boyunbağı, bürünc soomorf balta, gipsdən hazırlanmış heykəlcik, Suriyanın Ebla şəhəri xarabalıqlarında və Orta Elamda kral məzarlığında aşkar edilmişdir. Aşkar edilmiş artefaktları və qarşılıqlı mədəni təsiri dərinləndirən Enriko Askalone Okus uyqarlığı və Elam-Marhaşi regionu əsasında baş verən geniş miqrasiya hərəkatları və ticarət mübadiləsi nəticəsində ənənələrin, sənətkarlıq təcrübəsinin və intellektual birliyin qaynayıb qarışaraq vahid mədəni inteqrasiya sisteminin formalaşmasına səbəb olduğunu yazır. (Enrico Ascalone. 2018. Səh. 27-37)

Rus arxeoloq S.Qriqoryev

edən rus tədqiqatçılarının əksinə olaraq o ikonografiyalarda mifoloji simvolların və təsvirlərin Avesta mətnləri və hind-ari və iran mifologiyasına heç bir əidliyyəti olmadığını xüsusi ilə qeyd edir. (H.Frankfurt. 1994, Səh. 415)

Frankfurt Avestada bəhs olunan xaoma narkotik içkisi haqqında yazır ki, arxeoloji qazıntılar zamanı Marqiananın Taqolok ziyarətgahında aşkar edilmiş xaşxaş və efedra budaqları ekstaza nail olmaq üçün içilən narkotik içkilər hazırlanmasında istifadə olunurdu ki o bütün Avrasiya məkanında ən qədim zamanlardan ovçu və heyvandar tayfalar tərəfindən istifadə olunurd və Avestaya dəxli olmayan qədim dini mətnlərdə öz əksini tapmışdır. Çinin Sintsyan-Uyğur bölgəsində aşkar edilmiş e.q. III minilliyə aid mumiya da efedra ilə dəfn edilmişdi, Altayda iskit məzarında həşiş aşkar edilmişdir. Narkotikə aid bu ənənələr əkinçiliyə qədərki şamanist və totemist toplumlarda yaranmışdı və onu Avestaya əsasən hind-iran ənənəsi hesab etmək yanlışdır.

davul çalan meymun, heyvan surətindəki insanlar təsvir olunmuşdur.

Şübhəsiz bütün bunlar şamanist ayin və ya inisiyasiya (həsr etmə) ritualıdır.

Frankfurtun dərin elmi təhlilə əsasən gəldiyi nəticəyə görə Okus uyqarlığının mifologiyası Mərkəzi Asiyanın əkinçiliyə qədərki qədim şamanist mədəniyyətinə xas xüsusiyyətləri, Elam mifologiyasına xas cəhətləri və ikonografik dili, yerli mifoloji yaradıcılığı öz tərkibində birləşdirmişdir. Qısacası Okus uyqarlığının mifologiyasında və dini inancında əks olunan simvolik sistem Orta Asiyanın naturalist və şamanist dininin və elam-mesopotamiya mifologiyasının periferiya formasını özündə əks etdirir. (H.Frankfurt. 1994. Səh. 416)

İtalyanın müasir arxeoloqu Enriko Askalone son illərdə Okus uyqarlığının tərkib hissəsini təşkil edən Baktriya-Marqiana arxeoloji mədəniyyətinə aid müxtəlif ərazilərdə aşkar edilmiş Elam, akkad və Marhaşi-Jiroft mədəniyyətlərinə aid çoxsaylı artefaktlar haqqında bəhs edir. Türkmənistanın

fikirincə e.q. VI minilliyə aid Xəzərin şərqindən başlayaraq Amudəryanın orta axarını əhatə edən böyük ərazidə formalaşan Keltiminar mədəni topluluğu Anadolu nostratik dil ailəsi daşıyıcılarının təşkil etdiyi şərq Xəzəratrafı mezolit mədəniyyətinin yerli Orta Asiya ikiçayarası mədəniyyəti ilə çulğalaşması nəticəsində meydana çıxmışdır. O bu birləşmiş mədəni topluluğu uural-altay dil ailəsinin formalaşdığı ərazi kimi qəbul edilə biləcəyini yazır. (S.Qriqoryev. 1999, Səh. 329)

Mərkəzi Asiyada aşkar edilmiş zəngin və çox geniş bir sahəni əhatə edən və böyük elmi dəyərə malik arxeoloji abidələr kompleksi bu regionun bəşər uyqarlığının formalaşmasında onamli rol oynayan mədəniyyət mərkəzi olduğunu sübut edir. Avropa tarixçi və arxeoloqlarının Okus uyqarlığı, rus bilim adamlarının Baktriya-Marqiana arxeoloji kompleksi kimi səciyyələndirdikləri bu arxeoloji abidələr kompleksinin öz gerçək adı ilə Turan uyqarlığı adlandırılması daha doğru və elmi yanaşma olar.

(ardı gələn sayımızda)